

ČEMU JOŠ „SREDNJA EVROPA“? – POKUŠAJ PREISPITIVANJA U SVIJETLU OKONČANJA IDEOLOŠKE PODVOJENOSTI EVROPE

Apstrakt: U ovome radu autor će pokušati da, makar djelimično, osvijetli promjene na ideji srednjeevropske, koje su se dogodile (slomom bipolarnosti) u Evropi, kao i da pretrese njene perspektive otvorene tim promjenama. Pri tome će biti neophodno naznačiti povijesnu pozadinu, tj. pretpovijest srednjeevropskoga prostora u svijetlu izgleda za Srednjeevropsku ideju, odnosno njene najznačajnije povijesne mijene.

Ključne reči: Srednja Evropa, postkomunizam, Habsburška Carevina, povijest ideja

Uvod (pozadina problema i osnovna zamisao)

Otkada se 1985. godine pojavio Kunderin članak *Tragedija Srednje Evrope*, u kojem su izražene težnje, makar, jednoga dijela intelektualne elite nekih zemalja tadašnjega istočnoga saveza za kulturnim i političkim osamostaljivanjem u odnosu na Sovjetski Savez, događaji išahu u pravcu otvaranja mogućnosti i tim zemljama da ponovo biraju svoj put, što je i jedan od odlučujućih zahtjeva iskazanih u ovome članku. Istočni savez je počeo da pokazuje sasvim vidljive, spoljnje znake raspadanja 1989, da bi sa 1991. godinom taj proces bio, uglavnom, dovršen. Već na prvi pogled člankom se pokreće više značajnih pitanja na više razina, pri čemu ću, početka, pomenuti samo dvije, čini mi se, najznačajnije ravni Kunderine postavke pitanja. Prvo, pitanje se postavlja sa kulturnoga tla na kojem nije izvorno nastalo, a u namjeri ukazivanja i podsjećanja (a možda, dobrim dijelom, i utemeljivanja ideje) Srednjeevropjana na njihov civilizacijski i politički identitet, koji je znatno zatumljen posljednjim događajima u povijesti, koji su srednje-

evropske narode izložili neizdržljivom pritisku jedne, navodno, neevropske civilizacije. Drugo, sam pathos sa kojim Kundera ukazuje na hitnost pitanja malih, „porobljenih“, srednjeevropskih naroda, odnosno to okružje iz kojega se ponovo postavlja pitanje Srednje Evrope, kao i neke njegove izričite naznake o tome šta ona za njega predstavlja, kao i dokle prostorno seže, upućuju da je na djelu još jedna od brojnih povijesnih preinaka te ideje. Od 40-ih godina 19-oga stoljeća kada je prvi put data neka ideja Srednje Evrope (Meternih/Metternich) pa do Kunderinoga štiva, svaki put kada to pitanje bijaše odlučno postavljeno, ono donosaše i poneku, nekada i vrlo značajnu, novinu u odnosu na prethodne pokušaje. Za primjetiti je da ne samo da se ta ideja poziva na povijesno iskustvo i izvjesnu tradiciju naroda sa određenoga prostora, već je svakoga puta obnova pitanja imala vrlo značajan obzir na tekuće povijesno-političke okolnosti. Svi ti pokušaji nijesu tek računali sa izvjesnim neosporivim (zajedničkim) predajnim jezgrom kod određene skupine naroda, koje bi samo po sebi bilo dovoljan jamac za sprovodivost jednoga takvoga povijesno-političkoga projekta, već su svaki put i uračunavane tekuće, često sasvim spoljašnje i sa kulturnim identitetom teško povezive, povijesne okolnosti koje bijahu shvatane kao izazovi na koje se odgovaraše oživljavanjem ideje Srednje Evrope u nekoj varijanti. U tome smislu Srednja Evropa ne kao kulturološka činjenica, već kao politički projekt, uvijek nastajala ne kao izvorno, svenarodno strijemljenja određenih naroda, već kao konstrukcija „u glavama“ intelektualaca, odnosno političara, koji se osjećahu pozvanim da svojem narodu ili državi ukažu na ispravan put. U tom pogledu ni Kundera nije izuzetak.

Ali i pored svih ovih povijesnih mijena nacrt „Srednja Evropa“, čini se da se može ukazati i na neke njegove postojanosti, što je i neizbježno, jer ukoliko bi to svaki put podrazumijevalo nešto bitno drugačije, tada, ne samo da se ne bi moglo govoriti o nekojem, kakvom-takvom, jedinstvu i kontinuitetu ideja Srednje Evrope, već bi to značilo da se radi o proizvoljnim spekulacijama koje nikoga ne moraju obavezati. Činjenice, sa jedne strane promjenljivosti, a sa druge, ipak, nekakve stalnosti, je, čini mi se, vrlo značajna, pa bi je trebalo ispitati, i to neizbježno zalazeći u prošlost ideje srednjeevropeljstva, bilo kao svjesno artikulisanoga projekta, bilo neizričito sanaznačenoga i do kraja neosviješćenoga. U ispitivanju zasnovanosti savremenih srednjeevropskih strijemljenja neophodno je ne tek zaći u povijest te ideje, nego i u stvarnu političku

povijest srednjeevropskoga prostora, što je, držim, posebno značajno ako se prisjeti gore naznačene organske vezanosti svih nacrti Srednje Evrope sa tekućim povijesno-političkim okolnostima.

Ovdje se Kunderin članak pominje tek kao orijentir, čija argumentacija često niti je najjača niti je na visini problema, koji je značajan zbog toga što je imao znatan odjek u kulturnoj pa i političkoj javnosti i što je pokrenuo zamašna preispitivanja po svim kulturnim prostorima Zapada, u širem smislu, kao i zbog toga što je otvorio pitanje odlučivanja o budućnosti prostora srednje Evrope, što je uistinu došlo na dnevni red u posljednjih 5–6 godina, kada su srednjeevropske zemlje osamostaljene od nadzora sa Istoka. Krajnja namjera ovoga rada je da se pokuša ispitati značaj i odraz posljednjih, najprije, geopolitičkih promjena u Evropi na promišljanje ideje Srednje Evrope, pri čemu će jedan od bitnih, ali ne i odlučujućih, pokazatelja za to biti najnovija tumačenja i recepcije te ideje.

Nacrt strukture Rada

1) Prvi dio Rada će pokušati da osvijetli problematiku zahvatajući je iz neizbježnoga povijesnoga ugla, pri čemu će biti neophodno, makar, dotaći i naznačiti više pitanja važnih makar samo za prethodno razumijevanje okružja problema. Prvo, ideja srednjeevropeljstva se istorijski vezuje za državni i kulturni prostor višenarodne Habsburške Carevine, koja je povijesno nastala kao marka (granična grofovija) njemačkoga Rajha, u kojoj su (Carevini) Nijemci, iako manjina, uprkos svemu, imali svakovrsnu prevlast. Negdje do Revolucije 1848. godine, do kada cijela Carevina bijaše pod nesumnjivom prevlašću njemačkoga elementa, ne može biti govora o nekakvim značajnijim začecima ili naznakama politike kulturne tolerancije i nacionalne ravnopravnosti, odnosno uvažavanja nacionalnih subjektiviteta. Nakon Revolucije, kada su jasno sa više strana istaknuti zahtjevi za nacionalnom emancipacijom, pa čak i samostalnošću, pitanje nacionalne tolerancije postade jedno od temeljnih pitanja za opstanak same Carevine. Dakle, razdoblje od polovine 19. oga stoljeća do 1918. je od posebnoga značaja za preispitivanje povijesnih preduslova za praksu političke i kulturne snošljivosti, odnosno saradnje na geografskom prostoru srednje Evrope. Ovo razdoblje se posebno nameće zbog toga što je : prvo,

tek u njemu pitanje uvažavanja (nacionalne) različitosti, koje je od ključnoga značaja za mogućnost bilo kakve zajednice malih srednjeevropskih naroda, postalo goruće; drugo, jer upravo iz toga razdoblja sežu povijesna iskustva zajedničkoga življenja tih, tada nacionalno osviještenih, naroda, koje je vrlo važno za svaku njihovu buduću procjenu o cjelishodnosti ulaska u neku novu srednjeevropsku zajednicu. Pri razmatranju ovoga razdoblja posebno će se obratiti pažnju na napetost između Nijemaca kao jedino pouzdanoga naroda u očuvanju Carevine, i uz to vodećega, prema nacionalnim pokretima nenjemačkih naroda. Tu valja ispitati koje su to okolnosti i koji činioci doprinosili održavanju, odnosno rušenju Carevine, kao i kakav je bio njihov potonji upliv na usmjeravanje povijesnih strijemljenja pojedinih naroda.

Drugo, treba pratiti povijesna kretanja nakon raspada Carevine, kada se mnogi od njenih nekadašnjih naroda zasnivaju kao potpuno samosvjesne nacije. Bitni trenuci u tome razdoblju su 1933. godina kada na scenu ponovo stupa njemački imperijalizam, i 1945. kada se ustanovljuje politički pojam Istočne Evrope pod sovjetskom prevlašću. Oba ova događaja bijahu od sudbinskoga značaja za ideju srednjeevropeljstva, zato što bi Srednja Evropa trebalo da obuhvata „male“ narode između Rusije i Njemačke, koji su imperijalističke aspiracije bilo sa jedne, bilo sa druge strane vazda doživljavali kao smrtnu opasnost po svoj opstanak. Rasistički pangermanizam je od početka morao da izazove odbojnost nenjemačkih naroda, dok je povijesno iskustvo sa Sovjetskim Savezom pokazalo i da je takva, mnogo blaža i iz više razloga snošljivija, vrsta hegemonije neprihvatljiva „malim“ narodima. Njemački imperijalizam je nakon 1945. morao izazvati antisrednjeevropsku reakciju, stoga što je srednjeevropeljstvo nezamislivo bez nijemstva, makar u nekom smislu. Sa druge strane, negativno iskustvo sa SSSR–om je kod nekih izazvalo prosrednjeevropsku reakciju kao protivstav spram, navodno, protivevropske Rusije.

2) Drugi, sistematski dio Rada će biti posvećen pretresanju problematike samoga srednjeevropeljstva. Ovaj dio će biti neizbježno problemski (i problematizujući) iz razloga što pri pokušaju tek i nabranjanja onoga što ulazi u korpus ideje Srednje Evrope, dolazi do velikih teškoća, jer nipošto nije samorazumljivo, a još manje postoji opšta saglasnost oko toga šta bi ona trebalo da obuhvata. Da li Srednja Evropa podrazumijeva nadnacionalnu zajednicu

naroda u kojoj bi nijemstvo i katoličanstvo bili vezivni činioci, te utoliko imali i prevlast (ovakva zamisao nije rijetkost), ili bi to bio prostor suverenih nacionalnih država—otadžbina srednjeevropskih naroda koje bi vezivala tek pripadnost „latinskom hrišćanstvu“ (Kunderine riječi), ili bi to bio prostor državnih tvorevina između Rusije i Njemačke u kojem nijedan narod nema prevlast, u kojem bi granice izgubile na značaju, a svrha saradnje bi bila dobijanje na specifičnoj kulturnoj, političkoj i ekonomskoj težini u odnosu na velike susjede, koju ti „mali“ narodi, uzevši ponaosob — nemaju? Da li je u temelju ideje Srednje Evrope zapadna ideja kulturne i političke tolerancije prenesena na osobeno srednjeevropsko područje na kojem nema velikih, etnički homogenih država, ili se radi o naknadnom, manifestnom uobličavanju nečega što je, navodno, povijesno već iskušano suživotom u Habsburškoj Carevini? Teze ovih pitanja su, mahom, postavljene na različitim idejno—ideološkim razinama, a i tada kada stoje na istoj, njihove intencije su bitno različite, pa i suprotstavljene. Nije jasno da li je pitanje Srednje Evrope čisto praktično—povijesno ili načelno—teorijsko pitanje, kao ni to koji bi bio osnov nekog projekta objedinjavanja srednjeevropskih zemalja. Nije takođe jasno, makar na prvi pogled, koji bi bio cilj jednoga takvoga objedinjavanja, kao što u vezi sa time nije jasno da li bi i zašto taj proces, uzet na način kako se zamišlja njegov srednjeevropski osnov, trebalo da se završi na granicama Srednje Evrope. Nije čak jasno ni to gdje bi bile te granice? Moguće je da je proces sveevropske integracije konkurentan nacrtu srednjeevropskoga približavanja, ali je moguće da projekt Srednje Evrope ima neku posebnu svrhu koja ne kolidira sa prvime, ili ga možda čak pretpostavlja. Zašto je pitanje srednjeevropske inetgracije osobenije i posebnije, a držim da jeste, u odnosu na pitanje neke druge savremene regionalne integracije u Evropi ili negdje drugdje?

Sve ove nedoumice proističu iz temeljne aporičnosti pojma Srednja Evropa, za koji mnogi vjeruju da nešto znači ili bi trebalo da znači, ali se ne slažu šta bi to, zapravo, bilo. Izgleda kao da je ostavljen slobodan povijesni, politički i idejni/ideološki prostor za Srednju Evropu i srednjeevropeljstvo, ali nije jasno kako ga i čime ispuniti. Načelno se slažu oko toga da je Srednja Evropa nešto posebno, kako u odnosu na Istok (ona je ne—Istok), tako i u odnosu na Zapad (Evrope), tj. ona je Istok Zapada. Iako je ova višestruka konceptualna polemičnost u odnosu na Istok i na Zapad izvjesna, nije jasno koliko oštra, ili treba da bude oštra, granica prema Istoku,

kao ni to u kojoj mjeri se može i mora očuvati specifičnost Srednje Evrope u odnosu na zapadnu Evropu, odnosno SAD. Srednjeevropskoještvo je eminentno vezano za fenomen „malih“ naroda na čijem prostoru povijesno nijesu nastale velike jednonarodne države.

Načelno gledano moglo bi izgledati da je pojava srednjeevropskeještva kao ideje nužna na svakom evropskom prostoru gdje nije došlo do stvaranja neke moćne jednoobrazne države (npr. Skandinavija ili Beneluks). Ali ovdje je specifično i to da srednjeevropski narodi geografski stalno bijahu u žiži zbivanja, pa otuda i stalno pred zadatkom da odgovore povijesnim izazovima, koji često bijahu i izazovi opstanka, pa se stoga kaže da su oni egzistencijalno međusobno upućeni. Ali da bi mogli da sarađuju, oni moraju prije toga da pokažu i dobre volje jedni prema drugima, za šta je probni kamen odnos prema manjinama, koje su neizbježan fenomen srednje Evrope, zbog nemogućnosti povlačenja idealnih etničkih granica. Dakle, ono osobeno srednjeevropsko bi bilo to da su ti narodi samim tokom povijesti primorani na saradnju, a ako žele da uopšte te saradnje bude, to mora biti na „iskrenim“ osnovima međusobnoga uvažavanja i tolerancije.

3) Završni dio Rada će pokušati sa razmatranjem savremenoga položaja srednjeevropskih naroda u svijetlu dvojbi za Srednju Evropu ili za „ujedinjenu“ Evropu ili za sopstvenu nacionalnu državu ili za još nešto drugačije. U ovome dijelu ću se oslanjati na ishode dvaju prethodnih odjeljaka, u kojima će biti bilo pokušano izlaganje povijesne pozadine, odnosno suštine problema Srednje Evrope. Poseban značaj u ocjenjivanju novonastale situacije a u vezi sa razmatranim problemom posvetiću sljedećim činjenicama. 1) Svojevoljna odluka o istupanju iz Istočnoga saveza, podstaknuta, u najmanju ruku, političkim antisovjetstvom, ali i određenom tradicijom (često obostrano) negativnih povijesnih iskustava sa ruskim narodom, neizbježno stavlja srednjeevropske zemlje pred nužnost traženja alternative, koja bi, po svoj prilici, bila okrenuta prema Zapadu. 2) Vrlo snažan ideološki i ekonomski upliv Zapada, koji, po svoj prilici, ne smatra da je raspadom SSSR–a završeno razdoblje, makar neke vrste suprotstavljanja Rusiji, može da doprinese okupljanju zemalja iz srednjeevropskoga područja na matrici srednjeevropskeještva, sa sasvim prepoznatljivim političko–strateškim usmjerenjem. 3) Sveevropski, nadregionalni integrativni tokovi mogu ispostaviti srednjeevropsku ideju zastarjelom i prevaziđenom, kako

zbog toga što bi sveevropska integracija u kvantitativnom pogledu nadmašivala srednjeevropsku, tako i zbog toga što bi bila postavljena na drugačijim osnovima. 4) Jedan od uslova za opšteevropske integracije je rješenost međususjedskih odnosa, što srednjeevropskim državama nameće potrebu da riješe sporna pitanja, pri čemu kao potpora za to može da posluži srednjeevropeljstvo.

Očekivanje od Rada

Iz nacrtu posljednjega dijela može da se nasluti o tome koja bi bila moguća predočekivanja od ovoga rada; potrebno je da se, uzimajući u obzir najskorije i tekuće političke, ekonomske i kulturne tokove na evropskome Istoku, pokuša sa raščlanjenjem i razjašnjenjem njegove povijesne situacije, vodeći računa o tome kakvu se perspektive otvaraju, i kakvu ulogu u svemu tome može da odigra srednjeevropeljstvo. Već iz gornjega, svakako nepotpunoga, spiska bitnih činilaca i alternativa, koje i kolidiraju, može da se pretpostaviti da će se u ovome radu pokušati naznačavanje svega onoga što mi se čini relevantnim za izviđanje perspektiva istočne, odnosno, srednje Evrope, pri čemu ću nastojati da izbjegnem nepotrebna, a vjerovatno i neplodotvorna, „opredjeljivanja“ ili predviđanja odvijanja budućih događaja.

Prednacrt za literaturu

- 1) A.J.P. Taylor : *Habsburška monarhija. 1809–1918.*, Zagreb 1990.
- 2) *Habsburger Monarchie – Bd. III: Die Völker des Reiches* (Teil 1), Wien 1980
- 3) Milan Kundera : *Tragedija Srednje Evrope*, u: *Gordogan–u 17/18*, Zagreb 1985.
- 4) Carl E. Schorske : *Politika i psiha : Schnitzler i Hofmannstahl*, na istom mjestu
- 5) Carl E. Schorske : *Generacijska napetost i kulturna promjena : razmatranja na primjeru Beča*, u: *Gordogan–u 23/24*, Zagreb 1987.
- 6) Ivo Banac: *Milan Kundera i povratak Srednje Evrope*, *Gordogan 23/24*

- 7) György Konrad: *Beč i Srednja Europa*, *Gordogan* 23/24
- 9) Zoran Konstatinović: „*Srednja Evropa*“ – *Argumenti i protivar-
gumenti*, *Republika* 9/10, Zagreb 1989.
- 10) Tomáš G. Masaryk: *Nova Evropa*, Prag–Zagreb 1920.
- 11) Česlav Miloš: *Zemlja Ulro*, G.Milanovac, 1989.
- 12) Česlav Miloš : *Druga Evropa*, G.Milanovac, 1988.
- 13) Jozef Rován: *Evropa otadžbin(ili Evropa kao nacija?*, *Treći
program* br. 100, Beograd 1994.
- 14) Aleksandar Solženjicin : "*Rusko pitanje*" *krajem 20. veka*, *Pismo*
38/39, Beograd 1994.
- 15) Adam Mihnjik: *Bele mrlje*, *Treći program* br. 84, Beograd
1990.
- 16) Ernst Nolte: *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd, 1990.

Časlav D. Koprivica

WOZU NOCH „MITTELEUROPA“? – EIN VERSUCH DES
WIEDERPRÜFENS DER IDEE INSLICHT DES ENDES
DER IDEOLOGISCHEN SCHEIDUNG EUROPAS

Zusammenfassung

* Der Verfasser wird in dieser Schrift, mindestens teilweise, die Änderungen der Idee des Mitteleuropertums, die mit dem 'Zusammenbruch des Bipolarismus' geschehen sind, als auch ihre entsprechenden Persepektiven, zu erörtern zu versuchen. Dabei wäre es notwendig den geschichtlichen Hintergrund, dh. die Vorgeschichte des mitteleuropäischen Raums hinsichtlich Aussichten für die Mitteleuropäische Idee, bzw. ihre bedeutsamsten geschichtlichen Wandlungen, anzudeuten.

Stichwörter : Mitteleuropa, Postkommunismus, die Habsburger Monarchie, die Ideengeschichte